

ELŐSZÓ

Négykötetes forráskiadványunk a magyarországi rendszerváltás, a demokratikus jogállam alapjainak megteremtése, a tárgyalásos átmenet történetének legfontosabb dokumentumait tartalmazza 1989 elejétől a nyári háromoldalú tárgyalásokat lezáró megállapodás szeptemberi aláírásáig. Az itt közölt források teljességre törekvően tárják fel az Ellenzéki Kerekasztal ülésein történeteket, továbbá a Nemzeti Kerekasztal közép- és felsőszintű tárgyalásainak eseményeit.

Terminológiai megjegyzések

E köteteknek *A rendszerváltás forgatókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben* sorozatcímet adtuk, s e cím mindhárom fogalmát értelmeznünk kell. *Rendszerváltás* alatt itt azt az intézményes *politikai* átalakulást értjük, amelynek révén a diktatórikus rendszer demokráciává alakul át. Ebbe beletartozik a régi rendszertől való megszabadulás és az új rendszer intézményes rendjének megalapozása, de nem feltétlenül tartozik bele a gazdasági átmenet hosszú folyamata. Nálunk előbb volt demokrácia mint kapitalizmus. A rendszerváltás, mint politikai átmenet akkor tekinthető befejezettnek, ha a születőben lévő új rendszer tartalmazza azt a demokratikus minimumot, amelynek elemei a következők: az állampolgárság elismerése teljeskörű; a jogállamiság rendje alkotmányos alapelvvé válik; megvalósul a bírói függetlenség; a hatalom birtokosai demokratikus választás útján jutnak pozíciójukba; a választások szabadok és tiszták; mindenkit megillet a szabad véleménynyilvánítás joga, valamint az alternatív információforráshoz jutás szabadsága; érvényesül az egyesülési szabadság, beleértve a politikai szervezetalakítás jogát; és végül civil ellenőrzés érvényesül a fegyveres testületek felett.ⁱ

Nem gondoljuk, hogy Magyarországon a demokrácia egyetlen varázsütésre valósult meg és tisztában vagyunk a tíz éve fennálló új, demokratikus rendszer gyakorlatának problémáival, helyenkénti demokratikus deficitjével is.ⁱⁱ A fenti kritériumok felsorolásával mindössze azt jelezzük, hogy a rendszerváltás fogalmát e kötetekben nem kiterjesztőleg

értelmezzük: nem értjük bele sem a politikai kultúra átformálódását, sem a privatizáció lezárulását, sem pedig egy újabb alkotmány esetleges elfogadását, hanem a fogalmat az intézményes politikai átalakulás szinonímájaként használjuk. A rendszerváltás Magyarországon -- történelmileg igen rövid idő alatt -- megvalósult.

Az 1989-90-es magyar rendszerváltás főbb eseményeit, kiinduló- és végpontját ismerjük. A politikai elemzők általában két programdeklarációt tekintenek a rendszerváltás előzményének: a demokratikus ellenzék egy meghatározó csoportja által megírt *Társadalmi Szerződés* című programot,ⁱⁱⁱ valamint a még korábbi -- nagyrészt pártellenzéki reformközgazdászok által publikált -- *Fordulat és reform* című programot.^{iv} A *Társadalmi Szerződés* mondta ki először, hogy "Kádárnak mennie kell", ám ez a program annyiban mérsékelt volt, hogy alkotmányos keretek közé kívánta visszaszorítani az egypárturalmat, de még nem tűzte ki céljául az attól való megszabadulást. Ami a rendszerváltás kiindulópontját illeti, azt általában ugyancsak két eseményhez szokták kötni: az 1987 szeptember végén megrendezett első lakiteleki találkozóhoz és az MSZMP 1988 májusi pártértekezletéhez. A lakiteleki találkozó volt az első nyilvános, demonstratív lépés az ellenzéki politikai szervezetek nyilvános megalakítása felé, noha az ott elfogadott nyilatkozat alapján megalakuló Magyar Demokrata Fórum eleinte még vitafórumként s nem ellenzéki pártként lépett színre.^v Végül az 1988-as pártkonferencián az apparátus puccsa tette lehetővé, hogy az akkori állampártba nyitottabb, változtatásra hajlandó politikusok kerüljenek be.^{vi} A hatalom közelébe érkezett reformer politikusok viszont sokáig nem tudták eldönteni, hogy a válságos állapotba jutott rendszer reformokkal történő "meggyógyítását", vagy pedig -- aktív vagy passzív "eutanáziával" -- jobblétre szenderítését kívánják-e inkább. Ami azonban a kádári "érett poszttotalitarizmus"^{vii} viszonyai között óvatosan és döccenőkkel indult, végül a békés, demokratikus átmenet példaszerű, tankönyvi esete lett.

Ami a rendszerváltás befejeződését illeti, a korszakkal foglalkozó szerzők többsége egyetért abban, hogy a folyamat az 1990-es országos és önkormányzati választásokkal, valamint az új rendszer alapvető demokratikus intézményeinek (alkotmánybíróság, önkormányzatok stb.) kiépülésével zárult le.^{viii} Ami a két időpont között -- az 1988 elejétől 1990 végéig tartó időszakban -- történt, abból mindmáig csak az utcai tüntetések, a parlamenti viták, a képviselő-visszahívások, a megemlékezések és az ott elhangzó beszédek váltak nyilvánossá és emlékezetessé. Ezeket is inkább a televíziós bejátszásokban felvillanó képek őrizték meg a kollektív emlékezetben. A magyar társadalomtudományi szakirodalom -- a hiányt pótlandó -- néhány kiváló korabeli elemzéssel,^{ix} alapos összehasonlító történeti

kronológiákkal,^x pártdokumentumok közlésével és elemzésével^{xi} igyekezett "röptében elkapni" és értelmezően bemutatni az átalakulást. Mindezeket egyes memoárokban, interjú-, konferencia- és esszékötetekben publikált személyes vélemények, biográfiák, elemzések és visszaemlékezések,^{xii} valamint egyes politikai szervezetekről írt monográfiák^{xiii} egyre bővülő listája egészítette és egészíti ki. Azt azonban, hogy ki mit mondott és mit képviselt az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokon, csupán a rendszerváltás fekete doboza őrizte meg.

Amikor e kötetek címében a *"forgatókönyv"* kifejezést használjuk, nem arra kívánunk utalni, mintha bármely lényeges esemény bekövetkezése előre le lett volna írva, s mintha a történelmi szereplők cselekedeteit valamiféle előre lejátszott sakkpartiként jellemezhetnénk. A filmben és a színházi világban létezik ilyen munkamegosztás forgatókönyvírók és színészek között: ott jól megírt forgatókönyv nélkül ritkán sikeres az előadás. A politika világában az előre megírt forgatókönyvek -- ha vannak egyáltalán --, nem így működnek. Csak a diktatúra képes -- ideig-óráig -- olyan forgatókönyvet alkotni, amelyet a rendező-diktátor vezényletére megbízhatóan "eljátszik" a statisztéria-nép. A diktatúra felbomlása véget vet az egyetlen forgatókönyv kötelező, rituális eljátszására épülő politikaértelmezésnek, a cenzúra által behatárolt történelmi elbeszélésnek.

A demokratikus fordulat idején a mindaddig rejtőzködő pluralizmus hirtelen nyílttá válik. A politikai cselekvés az eltérő forgatókönyvek, eltérő akaratok eredőjeként valósul meg. 1989 elején csak az elérni kívánt új rendszer minimális intézményi kereteiben és eljárásaiban lehetett megegyezni, csupán arra nézve lehetett az ellenzéki és reformista erők számára közösen elfogadható játékszabályokat kidolgozni. A rendszerváltó politika e kötetekben megidézett szereplői egyetértettek abban, hogy legyen szabadság, többpártrendszer és képviselői demokrácia, valamint konszenzus volt köztük abban is, hogy a kívánt változásnak az erőszakos "megoldások" kizárásával, tárgyalások révén kell megvalósulnia. Hogy ez miként valósítható meg, azt 1989 elején még kevesen sejtették. Arra, hogy az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) megalakulásából miként lesz valódi tárgyalássorozat, miként lesz politikai megegyezés – és végül miként lesz Magyarországon demokrácia – nem voltak kész forgatókönyvek. Ezek csak menet közben öltöttek formát.

Figyelemre méltó, hogy az utóbbi időben készült, az új magyar demokrácia politikai és közjogi rendszerét vagy politikai szociológiáját átfogóan leíró, szintetizáló igényű monográfiák^{xiv} is csak viszonylag röviden foglalkoznak a magyar demokrácia genezisével, a kerekasztal-tárgyalásokon végbement alkotmányos forradalommal. A hangszalagok, jegyzőkönyvek, videofelvételek ma már rendelkezésre állnak az egykori folyamat történelmi

rekonstrukciójához. A fekete doboz felnyitható. A rendszerváltás forgatókönyveit a gyorsírással jegyzőkönyvek, s az akkor leforgatott video- és hangkazetták utóbb átmásolt és leírt dokumentumai tartalmazzák. Ez a „forgatókönyv” – ellentétben a színházban használatossal – retrospektív. Csak akkor tárul fel, ha „visszaforgatjuk” az időt.

Magyarázatot igényel az címben használt *kerekasztal-tárgyalások* fogalma is. A „kerekasztal”, mint politikai kifejezés a lengyel kerekasztal-tárgyalások révén került be a magyar ellenzék szótárába. A nyolcvanas évek Lengyelországában lényegében egyetlen átfogó ellenzéki mozgalom létezett – a Szolidaritás – és a lengyel kommunista pártvezetésnek 1988 őszére tudomásul kellett vennie, hogy a Szolidaritás legális szervezetként való elismerése nélkül a lengyel társadalom nem fogadja el a LEMP által kezdeményezett reformokat. Lengyelországban az erőteljes ellenzéki mozgalom legalizálása vált a rezsim liberalizálásának és demokratizálásának előfeltételévé, s az ottani kerekasztal-tárgyalások egyik célja éppen ennek elismertetése volt. Ott egyetlen nagy kerekasztalnál foglaltak helyet a kommunista párt, a kormány, a Szolidaritás, a katolikus egyház, a hatalomközeli szatellitpártok és az állami szakszervezeti szövetség képviselői. A lengyel ellenzék vezéralakjai jól ismerték az 1975-77-es spanyol demokratikus átmenet történetét^{xv} és arra törekedtek, hogy a rendszerváltást maguk is hasonlóan békés eszközökkel valósítsák meg. A lengyel kerekasztal-tárgyalások 1989 február elejétől április elejéig tartottak, s eredményük a Szolidaritás teljes elismerése, valamint az 1989 júniusára tervezett „korlátozottan szabad” választások kiírása lett.^{xvi} A Szolidaritás megengedhette magának azt a luxust, hogy csupán egyike legyen a kerekasztalnál helyet foglaló, különböző politikai súlyú szervezeteknek, mert volt elegendő társadalmi támogatottsága az ott megkötött paktum későbbi felülvizsgálatához – ami utóbb be is következett.^{xvii}

Magyarországon ezzel szemben az ellenzék önmaga intézményesítette a kerekasztalt abból a célból, hogy összehangolja az ellenzéki szervezetek lépéseit. A hatalom képviselőivel folytatott tárgyalásokon tehát az Ellenzéki Kerekasztal csak az egyik oldalt jelentette a Magyar Szocialista Munkáspárt, valamint az állampárthoz akkor még közel álló "harmadik oldal" szervezeteivel szemben. Az ellenzéki szervezetek egymás között folytattak kerekasztal-tárgyalásokat, majd -- mint az egységes ellenzéki álláspontot képviselő EKA -- 1989 tavaszán kétoldalú előkészítő tárgyalásokat folytattak az MSZMP-vel, illetve 1989 nyarán háromoldalú politikai és gazdasági-szociális tárgyalásokat az MSZMP és a (most már nagybetűvel írt) Harmadik Oldal képviselőivel. Később azonban ezek a tárgyalások is kerekasztal-tárgyalásokként mentek át a köztudatba.

Az 1989. nyári tárgyalásokat többféle elnevezéssel szokták illetni, s e tárgyalási helyzet szokatlanságát is jelzi, hogy bizonyos fokig minden forgalomba került elnevezés pontatlan. Az MSZMP eredeti elképzelése egy *"politikai egyeztető fórum"* létrehozásáról szólt. Mint az elnevezés is sugallja, ez egy kötetlenebb, formailag lazább, "fórumjellegű" találkozóorozat lett volna, amelyben gyakorlatilag nincsenek egymással szembenálló felek, s amelynek szerepe valószínűleg a résztvevők kölcsönös tájékoztatására csökkent volna. Ebben a felállásban az ellenzék szerepe könnyen afféle "konzultációs" vagy "tanácsadó" testület lehetett volna csupán, ahol a résztvevők elpanaszolhatták volna problémáikat, de amelynek időtartamára szóba sem kerülhetett volna a parlamenti törvényhozási folyamat leállítására.

Ehhez képest már hivatalosnak számított a második név, a *"politikai egyeztető tárgyalások"* elnevezés, amelyet -- a fenti koncepció ellenzéki megghiúsítása után -- ugyancsak az MSZMP szorgalmazott. Ez a formula szerepelt számos, mindhárom fél által aláírt jegyzőkönyvben, és gyakran megjelent a felek szóhasználatában. Ebben világos, hogy eltérő érdekű felekről van szó – erre utal a "tárgyalások" kifejezés – de azt a téves képzetet kelti, mintha a tárgyalások célja és témaköre nem ment volna túl a társadalmi szervezetek közötti rutinszerű politikai egyeztetésen. Márpedig csupán "politikai egyeztetésnek" nevezni a demokratikus rendszerre való áttérést és a megszületendő harmadik magyar köztársaság alkotmányozási folyamatát, legalábbis eufémizmus.

Formailag legpontosabbnak a *"háromoldalú tárgyalások"* kifejezés tűnik. Ennek előnye, hogy nem keveri össze az igazi kerekasztalt (EKA) a háromoldalú asztallal, vagyis nem nevezi kerekasztalnak az utóbbit. Maguk a tárgyaló felek vizuálisan is oldalak szerint különültek el a tárgyalásokon, s idővel a harmadik oldalon helyet foglaló szervezetek összefoglaló neve hivatalosan is Harmadik Oldal lett. Ennek ellenére ez a kifejezés sem 1989-ben, sem pedig azóta nem tudott igazán meggyökeresedni. Akkoriban az MSZMP a "politikai egyeztető tárgyalások" kifejezést részesítette előnyben, az ellenzék pedig felváltva használt több kifejezést. Sokáig azért sem törekedett az EKA a "háromoldalú tárgyalások" elnevezés meghonosítására, mert 1989 tavaszán még maga is az MSZMP-vel folytatandó kétoldalú tárgyalásokhoz ragaszkodott, s nem kívánta a tárgyalások elnevezésében is hivatalosan, egyenrangú félként elismerni a harmadik tárgyalófelet. Tény, hogy a "háromoldalú tárgyalások" kifejezés történeti jelentőségükhöz képest kissé felértékeli a Harmadik Oldalon helyet foglaló heterogén -- és a tárgyalási folyamatba csak az MSZMP meghívottjaiként bekapcsolódó -- szervezeteket.

Végül a negyedik elnevezés a *"Nemzeti Kerekasztal"* terminológiája, amely ugyancsak

pontatlan, hiszen valójában nem kerekasztalnál, hanem háromoldalú asztalnál folytatott tárgyalásokról van szó. Mégis ez a kifejezés honosodott meg. Ezt használta leginkább a korabeli sajtó, s a tárgyalások előrehaladtával egyre inkább ezt használták maguk az érintettek is. Ez a kifejezés aláhúzza a tárgyalássorozat történelmi jelentőségét, s formai pontatlansága ellenére is azt az alapvetően igaz képet sugallja, hogy a tárgyalásokon – az asztal alakjától függetlenül – a nemzet akkor legfontosabb politikai alakzatai képviseltették magukat. Valóban, a Nemzeti Kerekasztalnál (NKA) mindenki ott volt, aki akkor számított, ezért – bár a szervezetek demokratikus választás útján érvényesülő politikai súlyára akkor még nem derülhetett fény – a tanácskozás reprezentatív jelleget öltött. Nemcsak a köznyelvben, hanem a tudományos diskurzusban is ez a kifejezés terjedt el.^{xviii} Amikor tehát e kötetek szerkesztésekor – az idevonatkozó dokumentumok megnevezésekor – magunk is a Nemzeti Kerekasztal kifejezést vettük át, a fogalom ismertségére, elterjedtségére és kifejező erejére voltunk tekintettel. Általában azonban egyaránt jónak tartjuk és felváltva használjuk a "Nemzeti Kerekasztal" és a "háromoldalú tárgyalások" kifejezést.^{xix}

A kerekasztal-tárgyalások történelmi jelentősége

A huszadik századi magyar történelemben kevés békés és demokratikus periódust találunk. Az 1989-es fordulat történelmi jelentőségét talán csak évtizedek múlva láthatjuk pontosan. De ha végigtekintünk a magyarországi huszadik század évtizedein, már most sem kétséges, hogy 1989 a történet egyik legkiemelkedőbb pillanata volt.

A Monarchia dualista rendszerének Magyarországon béke volt és prosperitás, liberális alkotmányos rendszer működött, de nem demokrácia. 1914-től előbb világháborúba sodródott az ország, majd a veszített háború utáni kaotikus helyzetben rövid életű (demokratikus majd antidemokratikus) forradalmakon ment keresztül. A trianoni békeszerződés aláírásával az ország ugyan visszanyerte függetlenségét, de elvesztette területének kétharmadát. A tekintélyelvű, félalkotmányos-féldemokratikus vonásokkal és revansista, "keresztény-nemzeti" ideológiával jellemezhető Horthy-korszak több, politikailag eltérő periódusból állt, de egyikben sem volt demokrácia. Kibővítették ugyan a választójogot, legalizáltak egy rendszerellenes pártot (az MSZDP-t), a nagyobb városokban megvalósult a titkos szavazás, de az ország legnagyobb részén a nyílt szavazás rendszerét intézményesítették. Többpártrendszer volt ugyan, de a választásokat mégis mindig a kormánypárt nyerte meg. Sokáig

sajtószabadság volt, de a korszak vége felé bevezették a cenzúrát. A náci Németország szövetségeseként a rendszer 1938-tól egyre súlyosabban diszkriminálta zsidó származású állampolgárait. 1944 márciusától egészen 1991 júniusáig az ország területén megszálló idegen csapatok tartózkodtak, tehát az állam szuverenitását alapvetően -- katonailag és politikailag -- korlátozták. 1944-ben és 1945 elején az ország hadszínterré változott, s a nyilas bábkormány náci érdekeket szolgált. A második világháború (ismét háborús vereséggel történt) befejeződésével 1945-től Magyarországon autentikus demokratikus fejlődési folyamat indult meg, amit azonban a megszálló erők által kezdeményezett 1947-48-as sztálini szovjetizáció tört derékba. 1945-47 között szabad választásokon alapuló, de mégis féldemokratikus rendszer működött, mert a szovjetek által kontrollált rezsim nem engedett teret az ellenzéknek, a jelentősebb pártokat nagykoalícióba kényszerítette, százezreket megfosztott választójogától, s a fegyveres testületek ellenőrzése terén kulcspozíciókat birtokló kommunista párt egyre inkább korlátozta a demokrácia híveinek mozgásterét. 1948 és 1962 között a -- Rákosi, Gerő, majd Kádár nevéhez kötődő -- kommunista diktatúra totalitárius vonásai érvényesültek,^{xx} amelyet csak enyhíteni tudott az 1953-54-es "olvadás" és megszakítani a mindössze tizenkét napig tartó 1956-os forradalom. Az 1963-tól 1989-ig terjedő, Kádár nevéhez kötődő korszak puhább, poszttotalitárius jellegű diktatúraként írható le, amelyet egyszerre jellemzett a viszonylagos gazdasági nyitottság és reformkészség, valamint a kommunista párt politikai monopolhelyezete.^{xxi} A rendszer eróziója 1985-től 1989-es összeomlásáig tartott. Végül, 1989-ben, a válságba került rendszer "vezető ereje", az MSZMP elfogadta a képviseleti demokrácia gondolatát, tárgyalásokra kényszerült az ellenzékkel, feladta állampárti jellegét és magáévá tette az új alkotmányt. A kerekasztal-tárgyalások eredményeként 1989 októberében kikiáltották a demokratikus köztársaságot. Az 1990-es szabad és tiszta választások óta eltelt évtizedben Magyarországon -- az ország ezeréves történetében először -- demokrácia van.

Ebből a nézőpontból úgy tűnik: aligha lehet túlbecsülni az 1989-es változások jelentőségét, s benne a magyar politikai csoportok érett, kompromisszumokra kész politikáját. A naptári értelemben vett huszadik századnak csak az első és utolsó évtizede adott Magyarországnak történelmi esélyt, a többi nyolc évtized -- a kor ismert kifejezéseivel -- "eltorzult", "megkésett", "erőltetett", "zsákutcás", "kényszerpályára" kerülő, "kitérővel" járó "fejlődést" hozott. Kettős társadalomszerkezet, megkettőződő gazdaság, kettős társadalomkép, megkettőződő értékvilág, kettős szocializáció és így tovább: egy meghasonlott korszak hívószavai ezek.^{xxii} Ráadásul az 1989-es fordulat nemcsak magyar, hanem nemzetközi

jelentőségű volt, hiszen egy önmagát a demokratikus piaci társadalmak rendszerszintű alternatívájának hirdető berendezkedés omlott össze. A kommunista kísérlet nemcsak nálunk, hanem Közép- és Kelet-Európa országaiban is véget ért, bukása dominószerűen söpört végig a régió, egészen addig, míg 1991-re elérte a Szovjetuniót. Globális perspektívában mindez beleilleszkedik a hetvenes évek közepén elindult -- mintegy másfél évtizeden át tartó -- harmadik demokratizációs hullámba, amelynek következtében Latin-Amerika, Dél-Európa, Közép- és Kelet-Európa legtöbb országa megszabadult a diktatúrától.^{xxiii}

Azt, hogy Magyarország is bekerülhetett az "új democráciák" sorába természetesen nem lehet egyetlen tényezővel magyarázni. Számos belső és külső oka van annak, hogy a rendszer miért éppen nálunk, miért éppen így, és miért éppen akkor omlott össze. Senki nem hagyhatja figyelmen kívül a belső okok között az 1956-os forradalom hatását, a gazdaság teljesítőképességének csökkenését, a rendszer társadalmi tartalékainak kimerülését, az ideológia szétporladását, a régi és új elitek megegyezésre való hajlandóságának mögöttes motívumait, valamint a nemzetközi tényezőket: a hidegháború elvesztését, a fegyverkezési hajszába való belerokkanást, a keleti blokkot belülről feszítő szociális és etnikai konfliktusokat, a blokk több országa demokratikus ellenzékének összehangolt, evolucionista stratégiáját, a helsinki elvek emberi jogi "harmadik kosarára" épülő egyeztetett nyugati külpolitikát, és Gorbacsov szovjet pártfőtitkár hatalomra jutását, tárgyalásokra nyitott, megegyezésre irányuló politizálását. Ezen okok mindegyike rendkívül fontos volt; váratlan egybeesésük pedig páratlanul szerencsés csillagzatot teremtett a demokratikus fordulathoz. Viszont épp ezért, ebből a szempontból nem szabad a magyar kerekasztal-tárgyalások jelentőségét túlbecsülnünk sem: ezek csupán egyetlen láncszemét, egyik fontos tényezőjét képezték az évtizedfordulón lejátszódó nagyívű történeti folyamatnak. Lengyelországban és Magyarországon a kerekasztal-tárgyalások vezettek el a változásokhoz, Csehszlovákiában és az NDK-ban viszont ezek csak utólag törvényesítették és intézményesítették a már bekövetkezett változást. A rendszer azonban így vagy úgy, itt is, ott is, gyökeresen megváltozott.

A magyar Ellenzéki Kerekasztal létrejötté kezdetben az ellenzéki önvédelem (az MSZMP különtárgyalásokra építő szalámitaktikájával szembeni védekezés) és az ellenzéki politikai koordináció szempontjából volt fontos.^{xxiv} A magyar ellenzék pártjai ugyanis -- szemben a lengyel Szolidaritással -- jóval elszigeteltebb értelmiségi-baráti körökből, csoportokból fejlődtek ki,^{xxv} így önmagukban viszonylag gyengék voltak. A nagyhatású 1989 március 15-i tüntetést^{xxvi} követően, a társadalmi támogatást érezve, a Független Jogász Fórum

kezdeményezésére^{xxvii} alakult meg az Ellenzéki Kerekasztal egy héttel később, március 22-én. Az EKA alapító szervezetei a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság, a Fiatal Demokraták Szövetsége, a Független Kisgazdapárt, a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája, a Magyar Demokrata Fórum, a Magyar Néppárt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége. E nyolc szervezethez csatlakozott 1989 júniusában a Kereszténydemokrata Néppárt, majd lényegesen később (1990 januárjában) a Független Szociáldemokrata Párt. Tehát a KDNP-vel kiegészült, kilenc ellenzéki szervezetet tömörítő EKA folytatta le az 1989 nyári tárgyalásokat.

A magyar kerekasztal-tárgyalások folyamata három, egymástól jól elkülöníthető részre tagolható. Az *első* szakasz az EKA megalakulásától a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások megkezdéséig -- 1989 március 22-től 1989 június 10-ig -- tart. Ezzel, illetve ennek előzményeivel foglalkozik első kötetünk. A kerekasztal-tárgyalások *második*, meghatározó jelentőségű szakaszát a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások 1989 június 13-tól szeptember 18-ig tartó bő három hónapja jelenti. Ennek felső- és középszintű dokumentumait közli a második, harmadik és negyedik kötet. Végül a kerekasztal-tárgyalások *harmadik* szakasza már a köztársaság kikiáltása utáni időszakra esik, ahol az EKA identitásának újrafogalmazásáról, a kormány tárgyalófélként való elfogadásáról és a közelgő választásokkal közvetlenül összefüggő kérdésekről esik a legtöbb szó. Az 1989. november 2-től 1990. április 27-ig tartó szakaszban az Ellenzéki Kerekasztal fokozatosan veszít súlyából, s a résztvevő szervezetek közötti együttműködés helyébe az egyre erőteljesebb rivalizálás lép. Ennek dokumentumait sorozatunk egy később megjelenő kötetében tervezzük publikálni.

A Kerekasztalba tömörült ellenzéki szervezetek arra törekedtek -- és ebben március 22-i alakuló ülésükön formális szavazás nélkül, egyhangúlag megegyeztek --, hogy az EKA tagjai csak olyan szervezetek lehetnek, amelyek 1. céljuknak tekintik a népszuverenitás elérését, 2. nem osztoznak a hatalmi monopólium kiváltságaiban, és 3. nem kötnek szövetséget ilyen szervezetekkel. Egységük megteremtése érdekében a résztvevők olyan eljárási szabályban állapodtak meg, hogy az EKA döntései konszenzussal születnek, amelyben akár egyetlen szervezet ellenszavazata is vétőjog érvényesítését jelenti. Ez a szabály komoly kohéziós erőnek bizonyult. Ettől kezdve minden szervezetnek mérlegelnie kellett, hogy eltérő szavazata fontos-e annyira számára, hogy általa megakadályozza az EKÁ-t a döntésben. Az Ellenzéki Kerekasztal története során sokszor került a kettészakadás vagy a felbomlás szélére -- akadtak esetek, amikor az utolsó utáni pillanatig vitatkozott egymással a "tizenkét dühös ember" -- de a résztvevők végül úgy ítélték meg, hogy az ellenzék egysége

van olyan érték, amelynek felborításáért csak nagyon súlyos indokok alapján vállalhatják a felelősséget. Ez még nem jelentette azt, hogy az EKA belső működésében a tagszervezetek csupán igennel szavazhattak: sokszor tartózkodtak, vagy kijelentették, hogy "nem" szavazatuk csak a kerekasztalon belüli erőviszonyok tisztázására szolgál, de nem jelent vétót.

A konszenzusos döntéshozatal elve, amelyet később, árnyaltabb formában – a Harmadik Oldal szervezeteit némiképp korlátozva – a nyári háromoldalú tárgyalásokra is kiterjesztettek, igen nagy hatást gyakorolt a kialakulóban lévő demokratikus politikai kultúrára. A tárgyalások résztvevői kimutathatóan arra törekedtek, hogy a konszenzusos hatalomgyakorlás elve valamilyen mértékben megjelenjen az új parlamentben is.^{xxviii} A tárgyalásos forradalom valamennyi szereplője úgy ítélte meg, hogy a játszma kimenetele nyitott, előre nem látható, s mivel a jövőt illetően a "tudatlanság fátyla" borult rájuk, hajlamosak voltak "túlbiztosítani" a demokratikus átmenet sikerét. Bizonyos fokig mindenki arra törekedett, hogy akkor is győzzön, ha (a választásokon) veszít.^{xxix}

Miközben az ellenzék mindent megtett azért, hogy kerekasztallá formálódva sorait ne bonthassák meg, az MSZMP-vel mindvégig kétoldalú tárgyalásokat szorgalmazott. Álláspontja szerint a két politikai csoportosulás egymással szemben foglalt volna helyet: egyik oldalon a Párt, a másikon pedig az Ellenzéki Kerekasztal. A tárgyalásokat "a hatalom és a társadalom" közötti párbeszédként kívánta értelmezni. Ezt azonban sem az MSZMP, sem pedig a hozzá közel álló, de önmagukat az állampárttól megkülönböztetni kívánó szervezetek nem fogadták el. Így a két oldal szakértői delegációinak zártkörű, előzetes egyeztető megbeszélésein végül a háromoldalú tárgyalások koncepciójában jutottak kompromisszumra.^{xxx} A felek tehát megegyeztek abban, hogy a június közepén kezdődő Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon önálló oldalként, egységes álláspontot képviselve részt vehessenek az MSZMP-hez közel álló társadalmi szervezetek is. Így lett a tárgyalások résztvevője a harmadik oldalon a Baloldali Alternatíva Egyesülés, a Hazafias Népfront, a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség,^{xxxi} a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, a Magyar Nők Országos Tanácsa (majd 1989 június végétől utóda, a Magyar Nők Szövetsége), a Münnich Ferenc Társaság és a Szakszervezetek Országos Tanácsa.^{xxxii} A tárgyaló felek megegyezése alapján további szervezetek -- az Országgyűlés elnökénél jelentkezve, annak meghívására -- csupán megfigyelőként ("negyedik oldalként") vehettek részt a tárgyalásokon.

Habár az Ellenzéki Kerekasztal jó okkal tételezte fel, hogy szervezetei mögött jelentékeny társadalmi támogatottság áll, valójában legitimitása épp olyan problematikus volt,

mint azoké, akikkel tárgyalásba bocsátkozott. Mivel az EKA a tárgyalások nyilvánosságának korlátozását elfogadta, egyre gyakrabban kellett szembesülnie azzal a váddal, hogy egy elitista alku résztvevőjeként, "a nép feje fölött" osztozkodik a hatalmon az MSZMP-vel.^{xxxiii} Kezdetben ezért azt hangsúlyozta, hogy nem kíván új alkotmányozást vagy gazdaságpolitikai tárgyalásokat, nem akar résztvenni egyes új intézmények (köztársasági elnök, alkotmánybíróság) felállításában, mert mindezekre nincs társadalmi felhatalmazása. Álláspontja az volt, hogy ezekben a témakörökben csak az új, szabadon választott országgyűlés dönthet. Saját szerepét úgy igyekezett fölfogni, hogy közre kell működnie a szabad választásokhoz vezető sarkalatos törvények (például a választási vagy pártfinanszírozási törvény) kidolgozásában – mert ha nem teszi, a kormány nélküle terjeszti be az országgyűlésnek ezeket a törvényeket – de ennél többet nem szabad vállalnia.

Az MSZMP azonban ekkorra már hajlandónak mutatkozott túlmenni a lengyel kompromisszumon és elfogadta, hogy a tárgyalások eredménye a számára semmi külön formai előnyt nem biztosító szabad és tiszta választások jogi garantálása kell legyen. Ekkorra a Párt már nemcsak a többpártrendszert fogadta el – mint 1989 februárjában – hanem azt is, hogy annak nem feltétlenül kell a "szocialista pluralizmus" keretei között megvalósulnia.^{xxxiv} Ahhoz azonban, hogy az MSZMP helyt tudjon állni a valódi pluralizmus keretei között – vélték – az általa jelölt embereknek ott kell lenniük a legfontosabb új intézményekben. Ezért is szorgalmazta az MSZMP a tárgyalást az alkotmány felülvizsgálatáról, a köztársasági elnök jogköréről és megválasztásának módjáról, valamint az alkotmánybíróság mielőbbi felállításáról. Kezdetben ugyancsak fontosnak tartotta a gazdasági tárgyalásokat, ezt azonban Nyers Rezső pártelnökké választása után már kevésbé erőltette, így a gazdasági tárgyalások jelentőségüket tekintve jóval elmaradtak a politikai tárgyalások mögött. Ezzel együtt az MSZMP képviselői úgy vélték, hogy a mindezekben a témakörökben történő megegyezés elengedhetetlen feltétele az átmenet békés, sikeres lebonyolításának. Az Ellenzéki Kerekasztal végül elfogadta a fenti témakörök napirendre tűzését, s így került sor a gazdasági tárgyalásokra, régi alkotmány teljes felülvizsgálatára, a sarkalatos törvényeken túlmutató egyéb törvények előkészítésére és megszövegezésére.

1.táblázat: A Nemzeti Kerekasztal tárgyalások felépítése

TISZTELT TÖRDELŐ!

A TÁBLÁZATOT ERRE AZ OLDALRA KÉRJÜK!

EGY TELJES OLDAL-NAGYSÁGBAN!

Lásd: TABLAZAT.DOC)

Az 1989 nyarán lezajlott háromoldalú tárgyalássorozatot követi nyomon a dokumentumok tükrében munkánk második, harmadik, negyedik kötete. Ezt az időszakot belpolitikailag az MSZMP dezintegrálódása,^{xxxv} az ellenzéki pártok további térnyerése^{xxxvi} jellemezte. A kelet-közép-európai régióban Lengyelországban ekkor már eldőlni látszott a küzdelem, máshol pedig még remény sem volt a változásra. Így a lengyel választásoktól a keletnémet földcsuszamlásig terjedő időszakban (1989 júniustól októberig) Magyarország került a nemzetközi politikai középpontjába.^{xxxvii} Ebben a néhány hónapban csupán a magyar kerekasztal-tárgyalások jelentettek reményt a demokratikus fordulat továbbvitelére.

Ugyanebben az időszakban azonban az Ellenzéki Kerekasztalon belül is láthatóbbá, érzékelhetőbbé váltak a nézetkülönbségek. A viták kiéleződését a kötetekben közölt jegyzőkönyvek, a hang- és videofelvételek szövegei pontosan bemutatják, részletes összefoglalásukra e bevezetés keretei között nincs szükség. Voltak olyan kérdések, amelyekben – hosszú viták után – az EKA egyetértésre tudott jutni önmagán belül: ilyenek voltak például a választójogi törvény vagy a pártfinanszírozás kérdései. Voltak olyan kérdések, amelyben az EKA szervezetei egységesek voltak, de az MSZMP-vel nem jutottak megegyezésre. Ilyen volt a közszolgálati média feletti pártkontroll megszüntetésének kérése, a munkásörtség azonnali, jogutód nélküli felszámolásának igénye, a pártvagyonnal való elszámolás követelése (amelynek az MSZMP nem tulajdonosa, csak kezelője volt), valamint a pártszervezetek munkahelyi szerveződése tilalmának kimondása.

A köztársasági elnöki intézmény létrehozására vonatkozóan – az 1946. évi I. törvény

alapján – háromoldalú konszenzus született meg. Abban azonban a kezdeti egyetértés után az Ellenzéki Kerekasztalon belül is éles viták alakultak ki, hogy mikor kerüljön sor a köztársasági elnök megválasztására (a szabad választások előtt vagy után) és milyen módon legyen az elnök megválasztva (a nép által vagy az új parlament által). Ebben a kérdésben 1989 augusztusától az Ellenzéki Kerekasztal nem tudott egységes álláspontot képviselni az MSZMP-vel szemben, ezért folyamatosan halogatta az erről hozandó döntést. Végül az SZDSZ és a Fidesz szeptember közepén úgy döntött, hogy mivel a tárgyalásokon olyan nagy jelentőségű kérdések maradtak nyitva – mint a pártvagyonnal való elszámolás problémája, a munkásörtség fennmaradása vagy megszüntetése, a munkahelyi pártszerveződés engedélyezése vagy tilalma, és a köztársasági elnök megválasztása idejének és módjának problémája – hogy ezek miatt nem írja alá a szeptember 18-i megállapodást és népszavazást kezdeményez a megoldatlan kérdésekben.

Itt, ezen a ponton kettészakadt a Kerekasztal. A megállapodást aláíró szervezetek többsége (BZSBT, KDNP, MDF, MNP) úgy vélekedett, hogy a tárgyalásoknak egy szakasza zárult csak le, így semmi akadálya a nyitva maradt kérdések későbbi tárgyalásos rendezésének. A népszavazást kezdeményező SZDSZ és Fidesz viszont úgy látta, hogy nincs esély e kérdések tárgyalásos megoldására, mert az MSZMP megkezdte az előkészületeket a mielőbbi közvetlen elnökválasztásra, sőt, még októberi átalakuló kongresszusán is hitet tett a pártok munkahelyi szerveződése mellett. A Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája megfigyelői státuszára hivatkozva maradt távol a szeptember 18-i megállapodás aláírásától. Az MSZDP -- amely a megállapodást csak azzal a megjegyzéssel írta alá, hogy nem ért egyet a szabad választások előtti közvetlen elnökválasztással --, valamint a megállapodást teljes egészében aláíró FKGP érzekelte a közhangulat (és párttagságuk véleményének) gyors változását és utólag csatlakozott a nyitva maradt négy kérdésben aláírásokat gyűjtő, népszavazást követelő "koalícióhoz".

Az Ellenzéki Kerekasztal a konszenzusos döntéshozatal elvén működött, ezért akár csak egyetlen szervezet vétója is megakadályozhatta volna a többiek megállapodását. Ennek elkerülésére született meg az azóta is vitatott kompromisszum: az ellenzék radikális szárnya lemondott vétójogáról, így lehetővé tette, hogy a többiek aláírassák a megállapodást. Cserébe még ott, az aláírási ceremónia televíziós nyilvánossága előtt jelenthette be a népszavazási kezdeményezést, amely így azonnal országos politikai üggyé válhatott. Végül az EKA mérsékelt és radikális szárnyának önkéntelen együttműködése valósággal "bekerítette" az MSZMP-t. Az EKA mérsékeltjeivel való aláírás megkötötte az MSZMP kezét a sarkalatos

törvények és az alkotmánymódosítás Parlamenttel történő elfogadtatása kérdésében: így, ennek következményeként születhetett meg 1989 október 23-án a harmadik köztársaság. Az EKA radikális szervezetei viszont azonnal elindíthatták petíciós kampányukat, amelynek eredményeként az 1989 november 26-án megtartott "négyigenes" népszavazáson biztosították a szabad választásokhoz vezető legrövidebb utat. Az 1989 szeptember 18-i megállapodás aláírásával, valamint a novemberi "négyigenes" népszavazás sikerével *együtt* teljesült az Ellenzéki Kerekasztal eredeti célja és történelmi hivatása: békés úton eljuttatni az országot a demokrácia küszöbéig, a szabad választásokhoz.

A rendszerváltás tehát intézményi-politikai értelemben rövid ideig tartott, a folyamatot lefékező-deformáló kompromisszumoktól mentesen ment végbe és gyorsan lezárult. Annnyiban különbözött a forradalmaktól, hogy a résztvevők -- talán okulva az 1956-os forradalom tapasztalataiból -- valamennyien el akarták kerülni az erőszakot. Elsősorban nem a régi rendszer intézményeinek "porig rombolásáról" és helyükbe teljesen új intézmények megteremtéséről volt szó, hanem inkább a régi intézmények mind teljesebb "átépítéséről", a demokratikus rendszer működési követelményeihez való igazításáról.^{xxxviii} Reformnál több volt, forradalomnál kevesebb. Amint azt Jon Elster megfogalmazta: ahhoz hasonlóan képtelenül nehéz vállalkozás volt, mintha valaki a nyílt tengeren, menet közben építette volna újjá a csónakját.^{xxxix} A magyar alkotmányos forradalom tartalmilag radikális volt, mert megváltoztatta a rendszert: diktatúrából demokrácia lett. Formailag azonban inkább volt konzervatív, mert egyrészt az erőszak elkerülése érdekében az átalakításba bevonta a régi rezsim embereit is, másrészt több ízben a régi formákba öntött új tartalmat. Épp ezért volt az alkotmányos forradalom – a szó 17. századi, angolszász értelmében – "dicsőséges", mert fókuszában nem az elrontott dolgok erőszakos megváltoztatása, hanem érvelő újratárgyalása állt.^{xl} Éppoly jogszerű volt, mint az 1848 márciusi-áprilisi vértelen magyar forradalom, vagy a sokat emlegetett spanyol demokratikus átmenet. A kerekasztal-tárgyalások formailag értelmezhetőek voltak a "társadalmi vita" keretei között, amely pedig a régi rendszer előírásai szerint meg kellett, hogy előzze a törvényalkotást. Paradox módon, a demokratikus erők a diktatúra alkotmányos előírásait betartva szabadultak meg a diktatúrától.

A kiadás előtörténete

Az Ellenzéki Kerekasztal dokumentumainak közreadására 1992-ben tett először kísérletet az

erre a feladatra megalakult szerkesztő bizottság – akkoriban még sikertelenül. Tagjai az ezt követő időszakban sem tettek le a tervről, megszerezték a tárgyalásokon résztvevő szervezetek hozzájárulását az Ellenzéki Kerekasztal ülésein elhangzottak nyilvánosságra hozásához.^{xli} Öt évvel később, 1997-ben Elbert Márta elevenítette fel újra a tervet, hogy a Fekete Doboz által készített videofelvételek és az akkor még az Országgyűlés Levéltárában őrzött (majd a Magyar Országos Levéltárnak átadott) iratok végre napvilágot lássanak. Felvette a kapcsolatot a szerkesztő bizottság tagjaival és Gecsényi Lajossal, a Magyar Országos Levéltár főigazgatójával. Kedvező feltételeket teremtett az, hogy 1997. szeptemberében megjelent Majtényi László ombudsman állásfoglalása, amely tisztázta a jogi helyzetet. Az adatvédelmi biztos megállapította: “bár az EKA közjogi státusza – az átmenet természetéből következően – meghatározatlan maradt, az akkori államhatalom elismerte hatalmi tényezőként. Az sem volt kétséges, hogy követeléseit a magyar társadalom jelentős része nevében fogalmazta meg, a valóságban tehát közfeladatot látott el.” E szerepében az Ellenzéki Kerekasztal “közfeladatot ellátó szervnek tekintendő”, ezért “az ülésein elhangzott felszólalások közérdekű adatnak minősülnek”. Különösen igaz ez a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásaira, amely “ténylegesen egy ’alkotmányozó nemzetgyűlés’ szerepét töltötte be: az akkori országgyűlés azt hagyta jóvá, amiben a tárgyalófelek megegyeztek. A tárgyalások tehát az ezredvégi magyar történelem legfontosabb dokumentumai közé tartoznak.”^{xlii}

Az ajánlás alapján megbeszélések kezdődtek a videofelvételek további sorsáról, amelyek eredményeként Magyar Bálint művelődési és közoktatási miniszter védetté nyilvánította a Fekete Doboz tulajdonában lévő iratokat és rendelkezett a másolatoknak a Magyar Országos Levéltárban történő elhelyezéséről. Következő lépésként az Országgyűlés házbizottsága hozzájárult az irattárában őrzött dokumentumok átadásához; ezzel megnyílt az út a kutatás számára.

A kiadás előkészületei ettől kezdve felgyorsultak.^{xliii} A szerkesztő bizottság újra aktivizálódott, megkezdődött a kiadás elveinek kialakítása, majd 1998 tavaszára összeállt az a szerkesztői közösség, amely lehetőséget kapott arra, hogy a Magvető Kiadó gondozásában megjelentesse ezeket a rendkívül értékes forrásokat.

A közölt források eredete, a dokumentumok típusai

1.) A dokumentumkiadás az évekkel ezelőtt megszületett eredeti terv szerint az

Ellenzéki Kerekasztal üléseiről készült *videofelvételek* szövegeit, valamint az azt kiegészítő egyéb iratokat tartalmazta volna. Az Ellenzéki Kerekasztal ülésein a Fekete Doboz stábja kifejezetten dokumentációs céllal készített pótolhatatlan értékű felvételeket, majd később a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon is forgatott -- természetesen csak azokon az üléseken, amelyekben a három tárgyaló fél megállapodása ezt lehetővé tette. Forráskiadványunk alapja a Fekete Doboz archívumában őrzött, mintegy ötven darab, egyenként háromórás kazettán rögzített felvétel, illetve annak leírt, nyers szövege.

2.) Az Ellenzéki Kerekasztal korai történetének nélkülözhetetlen forrásai azok a hitelesített *kivonatos jegyzőkönyvek*, amelyeket "Emlékeztető" címmel a Független Jogász Fórum munkatársai, dr. Richter Anna és dr. Orzó Katalin készítettek. Tekintettel arra, hogy az EKA első ülésein a Fekete Doboz stábja még nem forgatott -- majd később előfordult, hogy csak részlegesen rögzítette az elhangzottakat -- e dokumentumok nélkül a tárgyalások története nem lenne rekonstruálható. Az Emlékeztetők hiteles másodlatait valamennyi, az Ellenzéki Kerekasztalban résztvevő párt megkapta, az első kötetben közölt ilyen típusú iratokat Szabad György bocsátotta rendelkezésünkre.

3.) Az Ellenzéki Kerekasztal üléseiről 1989. júniusától -- pontosabban attól kezdve, hogy az Országház épületében üléseztek -- már nem a Független Jogász Fórum képviselői, hanem az EKA munkatársaiként dolgozó adminisztrátorok készítettek kivonatos jegyzőkönyvet, akik kezdetben természetes módon nehezen igazodtak ki a számukra új helyzetben. Az ekkor készült – hitelesítés nélküli – feljegyzések tartalma, részletessége, időnként kifogásolható pontossága nem indokolja, hogy a videofelvételek szó szerinti szövegei mellett külön is közöljük őket. Ezek az iratok a hiányzó vagy rosszul érthető felvételrészek rekonstruálásában több helyen segítséget nyújtottak, ezt a jegyzetekben minden esetben fel is tüntettük. A jegyzőkönyvezés hiányosságai okozta gondok és az ebből fakadó viták elkerülésének szándéka mellett az üléseken történtek teljes körű dokumentálására és archiválására törekvés is indokolta, hogy 1989. augusztus 3-tól kezdődően Szabad György kezdeményezésére *hangfelvételek* készültek az Ellenzéki Kerekasztal valamennyi üléséről, amelyet megkapott az EKA valamennyi szervezete. Augusztus elejétől kezdve ezen hangfelvételek leírt szövegei képezik a forrásközlés alapját. (A magnetofonkazetták és a hangfelvételek leírt nyers szövegei megtalálhatók a Magyar Országos Levéltárban.) Mivel az EKA-üléseken a Fekete Doboz továbbra is forgatott, minden esetben egybevetettük a video- és a hangfelvételeket, ami lehetőséget adott a lehető legteljesebb és legpontosabb szövegközlésre, hiszen időnként az elhangzottak más-más részei voltak tisztábban és

teljesebben érthetőek a két felvételen.

4.) A *Magyar Országos Levéltár* külön gyűjteményben (MOL P. 2117. jelzet alatt) őrzi az Ellenzéki Kerekasztal és a háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások (Nemzeti Kerekasztal) iratanyagát. Az itt található dokumentumok a tárgyalások valamennyi szintjéről csaknem teljes körűen tájékoztatnak. Néhány irat sajnálatosan hiányzik, de ezek szerencsére nem érintik a kötetekben közölt dokumentumok körét. A MOL gyűjteményéből a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások *plenáris üléseinek és középszintű bizottsági üléseinek a szó szerinti jegyzőkönyveit* közöljük, valamint ezeknek az üléseknek az előkészítő tárgyalásairól felvett jegyzőkönyveket. A tárgyalások harmadik – igen fontos – szintjét a két középszintű bizottság alá rendelt hat-hat munkabizottság (más néven albizottság vagy szakbizottság) ülései képezték. Ezeknek a jegyzőkönyvei nem szó szerinti, és bizottságonként némileg eltérő formában készültek. Közreadásukra később kerül sor, de a jelen négykötetes forráskiadvány jobb használhatósága érdekében a jegyzetekben a szükség megkívánta mértékben idéztünk belőlük. Ugyanez a helyzet a háromoldalú jószolgálati bizottság üléseinek jegyzőkönyveivel.

5. Kiadványunk első kötetében – a későbbiektől eltérően – viszonylag nagy számban található sajtóban megjelent *közlemények* (nyilatkozatok, állásfoglalások stb.), továbbá egy-egy levél. Az első kötetnek ez a némileg “vegyes” jellege elkerülhetetlen volt, hiszen 1989 első fél esztendejét az Ellenzéki Kerekasztal megszerveződése, a nyilvánosság eszközeire is építő politikai küzdelem, az MSZMP-vel folytatandó tárgyalások formai és tartalmi kérdéseivel kapcsolatos viták, majd a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások előkészítése jellemezte. Mindazonáltal ebben a részben is csak olyan dokumentumokat adunk közre, amelyek közvetlen formában kapcsolódtak az Ellenzéki Kerekasztal üléseihez, a politikai egyeztető fórummal kapcsolatos tervekhez, majd az előkészítő tárgyalásokhoz.

6.) A dokumentumokhoz kapcsolódó *legendában* megadtuk a közölt forrás jellegét, feltüntettük lelőhelyét (publikált dokumentum esetén megjelenési helyét).

A szerkesztés elvei

1.) A dokumentumkötetek összeállításához és a jegyzetek elkészítéséhez szükséges *anyaggyűjtés* a fentebb említett forrásokon túl számos egyéb dokumentumra is kiterjedt. Ezek a következők: az MSZMP vezető szerveinek a Magyar Országos Levéltárban őrzött dokumentumai; a BM Történelmi Hivatalban az Ellenzéki Kerekasztal tevékenységével

kapcsolatos napi operatív jelentések iratai; a Fekete Doboz archívumában rendelkezésre álló gyűjtemény a saját felvételekből és a korabeli televíziós adásokból; a Magyar Távirati Iroda Országos Sajtószolgálatának egykorú közleményei; az országos napisajtó és az egyéb politikai jellegű heti- és havilapok, könyvtárakban fellelhető nyomtatványok.

2.) A kötetekben közölt dokumentumok válogatásának szempontjai a következők voltak: Külön fejezetben, mintegy bevezető jelleggel adjuk közre azokat az iratokat, amelyek valamely lényeges szempontból a kerekasztal-tárgyalások előzményeinek tekinthetők. A korabeli sajtóban már publikált források egybegyűjtésével kívántuk elősegíteni a későbbi fejlemények megértését.

Az Ellenzéki Kerekasztal 1989. március 22-i megalakulásától június 10-éig – a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások megkezdéséről szóló megállapodás aláírásáig – terjedő időszak dokumentumai közül közreadjuk az Ellenzéki Kerekasztal üléseiről készült kivonatos jegyzőkönyveket ("Emlékeztetőket") március 22-től május végéig, ugyanezen ülésekről készült videofelvételek szövegeit, valamint az Ellenzéki Kerekasztal ülésein elfogadott állásfoglalásokat, nyilatkozatokat. Közöljük az MSZMP Központi Bizottsága, illetve annak tárgyalócsoportja néhány dokumentumát, amelyek közvetlenül a kerekasztal-tárgyalások előkészítéséhez kapcsolódnak, továbbá a kétoldalú előkészítő tárgyalások két jegyzőkönyvét. A Nemzeti Kerekasztal tárgyalások június 13-i megkezdésétől kezdve a háromoldalú tárgyalások plenáris és középszintű bizottsági üléseinek anyagait, az előkészítő megbeszélések jegyzőkönyveit, valamint az Ellenzéki Kerekasztal üléseiről készült video- és hangfelvételek szövegeit közöljük önálló dokumentumként. Az egyes ülésekhez csatlakozó dokumentumokat a megfelelő helyen jegyzetben adjuk közre.

3.) *A kötetek időhatárai* csak hozzávetőlegesen követik a tárgyalások szakaszait. Az első és a második kötet elválasztása egyúttal világos szakaszhatár a történetben is: a háromoldalú tárgyalások megkezdése. A további köteteknél azonban a terjedelmi korlátokat legalább annyira figyelembe kellett venni, mint a tartalmi szempontokat. Elsősorban arra ügyeltünk, hogy a kényszerű elválasztás miatt ne kerüljenek külön kötetbe egymáshoz szorosan kapcsolódó dokumentumok.

4.) A dokumentumok *sorszámozása* folyamatos, jelezve, hogy a négy kötet egységnek tekinthető. Az egy üléshez tartozó dokumentumokat azonos sorszám alatt, ezen belül megkülönböztető betűjelzéssel ellátva közöljük. Több dokumentum közös sorszám alatti közlése esetén a *sorrend* a következő: a) a történetet szó szerint rögzítő dokumentum; b) az

ülésről készült kivonatos jegyzőkönyv, emlékeztető; c) az ülésen elfogadott határozat, állásfoglalás, nyilatkozat, levél vagy egyéb kapcsolódó irat.

5.) A dokumentumokat egységes felépítésű *címmel* láttuk el. A címek négy elemből állnak, mégpedig: a dokumentum sorszáma, a szerkesztett cím, a dátum és végül a műfaj meghatározása. (Természetesen az iratok eredeti címét is közöljük, mint a dokumentum szerves részét.) A szerkesztett címben egységes szóhasználatra törekedtünk. A háromoldalú tárgyalások dokumentumainál gondot okozott a megfelelő fogalom kiválasztása. Végül a “politikai egyeztető tárgyalások” és a “háromoldalú tárgyalások” kifejezések helyett a legelterjedtebben használt *Nemzeti Kerekasztal* kifejezés mellett döntöttünk. A két középszintű bizottság megnevezésénél az I. számú esetében a *politikai egyeztető bizottság*, a II. számú esetében pedig a *gazdasági és szociális bizottság* kifejezést választottuk. A műfaji megjelölés esetében a *jegyzőkönyv* kifejezés két értelemben használatos. Az egyik a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások ülésein gyorsírás alapján készült, hozzávetőleg szó szerinti jegyzőkönyv; a másik pedig a tárgyalófelek megállapodásait és/vagy eltérő nézeteit rögzítő jegyzőkönyv. A *kivonatos jegyzőkönyv* megjelölést használtunk az ülésen történeteket vázlatosan, nem szó szerint rögzítő – általában “Emlékeztető” címmel ellátott -- iratoknál. Egységesen a *közlemény* műfaji megjelölést használtuk a nyilvánosságra szánt és nyilvánosságra hozott dokumentumok esetében. A címben jelezett dátum a közlemények, megállapodások esetében a megszületés, illetve az elfogadás, a róla való határozat, nem pedig a közreadás időpontját jelzi; levélnél az eredeti kelteztést.

6.) A dokumentumokat *teljes egészében*, kihagyás és rövidítés nélkül adjuk közre. Az írásos jegyzőkönyveket *szöveghűen*, de a helyesírási hibákat, névelírásokat külön jelölés nélkül javítva közöljük. Néhány formai vonást egységesítettünk: a bekezdések módját, a felszólalók nevének kiemelését, a közbeszólások, a szünetek jelzését. A jegyzőkönyvek többnyire nem tartalmazzák a résztvevők felsorolását. Ahol más forrásból (videofelvétel, sajtóközlemény) megállapítható a névsor, ott jegyzetben feltüntettük az azonosítható megjelentek teljes körét, egyébként csak a felszólalók nevét tudtuk felsorolni. A video- és hangfelvételek szövegeinek közlése esetében nem kellett tekintettel lennünk a dokumentumok eredeti külső megjelenési módjára, ezért itt egységes formában feltüntettük a helyszínt, a résztvevőket és az ülésen megjelenteket. Ezenkívül a könnyebb eligazodás kedvéért minden esetben felsoroltuk az ülésen megtárgyalt kérdéseket. Erre azért is szükség volt, mert gyakran eltértek a napirendtől, számos esetben összekeveredett az egyes témák megbeszélése, előfordult, hogy nem kerítették sort elfogadott napirendi pontok megtárgyalására.

7.) A négy kötethez közös névmutatót, valamint tárgymutatót csatoltunk. Minden kötethez külön rövidítésjegyzék tartozik; a második, a harmadik és a negyedik kötetben közöljük a Nemzeti Kerekasztal tárgyalások felépítését mutató táblázatot a bizottságok pontos elnevezésével, mert ezek a szövegben gyakran csak sorszámukkal vannak jelölve. A tartalomjegyzék mellett előfej segíti a kötetek könnyebb használatát.

Szöveggondozás

A video- és hangdokumentumok szövegeinek kiadása rendhagyó forrásközlés, ennek megfelelően különleges feladatot jelentett. A videofelvételek – különösen a kezdeti időszakban – nem tartalmazzák az ülések teljes anyagát, előfordult, hogy a stáb az ülés elejéről lemaradt vagy vége előtt befejezte a munkát, sőt ülés közben is gyakran szakadt meg a felvétel, akár technikai okból (pl. kazettacsere), akár más miatt. Minden ilyen esetben [*dőlt betűvel szögletes zárójelben*] jelezzük a felvétel hiányának vagy megszakadásának helyét, s amennyiben kideríthető, akkor hozzávetőleges időtartamát is.

Az Ellenzéki Kerekasztal üléseiről közölt dokumentumok az elhangzottak pontos, szó szerinti leírását jelentik, ebből következően a szöveg magán viseli az élőbeszéd sajátosságait. Arra törekedtünk, hogy a szöveg tartalmazza mindazt, ami a felvételek alapján rekonstruálható. A felvételekről egy-egy nehezen érthető szakaszt tetszőleges számban visszahallgathattunk, így a leírt szöveg pontossága biztosítható volt, de ez a forrás értelem szerűen csak azt adhatja vissza, amit a mikrofon felvett, illetve ami ebből érthető, nem tartalmazhat minden szót, ami ott ténylegesen elhangzott. Az üléseken résztvevők sokszor nem tartották magukat a “parlamentáris formákhoz”, egymás szavába vágtak, egyszerre beszéltek, külön beszélgetéseket is folytattak, a mikrofon áthelyezése nem mindig tudta elég gyors tempóban követni a tárgyalás menetét, ezért szavak, félmondatok elmaradtak, néha hosszabb szövegrészek sem voltak hallhatók vagy érthetők.

A szöveg rekonstruálása során elkülönítettük a hozzászólásokat és az közbeszólásokat, amelyeket (*kerek zárójelben dőlt betűvel*) közöltünk, feltüntetve a közbeszóló nevét is, ha az a hang vagy a kép alapján megállapítható volt. Ugyanilyen formában tüntettük fel, ha a szöveg azért nem volt érthető, mert egyszerre ketten vagy még többen beszéltek, szóltak hozzá, esetleg minden külön beszédet kivehetetlenné tevő zsvaj volt a teremben. Nem egy esetben a túlságosan halk beszéd vagy a rossz artikuláció miatt volt érthetetlen néhány szó. Igyekeztünk

pontosan érzékeltetni, hogy milyen hosszúságú szövegrész maradt ki a felszólalásból.

Az ülések *szövegét* közöljük, tehát nem törekedhettünk arra, hogy mintegy írásban “közvetítsük” az ülés során a tárgyalóteremben történeteket. A ki-, bejárási kéréseket, érkezéseket és távozásokat – amennyiben a forrásokból ez kiderült – akkor jeleztük, ha azoknak funkciója volt az ülésen, hasonlóan ahhoz, ha a jobb megértés érdekében jelezni kellett, kihez beszél egy-egy felszólaló. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a résztvevők felsorolása nem jelenti azt, mintha valamennyien kezdettől végig részt vettek volna az ülésen; nem vállalkozhattunk arra, hogy minden érkezést és távozást jelezzünk, ez nem is mindig tehető meg a felvételek alapján. Minden jelentősebb nem verbális történést – így a szavazásokat is – a szövegbe illesztve *(kerek zárójelben, dőlt betűvel)* közlünk. Hasonló módon jeleztük, ha az ülésen derűtlenség támadt, vagy a vita hevében valaki a szokottnál emeltebb hangon beszélt. A befejezetlen vagy mások által megszakított mondatokat, félbehagyott gondolatokat három ponttal jeleztük. A vitákban a hozzászólók természetesen nem törekedtek arra, hogy “nyomdakész” módon beszéljenek, ezért – a hanghordozást és a metakommunikációt is tekintetbe véve – a központozás megfelelő használatával a minél hűségesebb szövegközlésre törekedtünk. Csak a különösen zavaró vagy félreérthető szövegrészek esetén használtuk az ilyenkor szokásos [sic!] jelölést, nem kívántuk vele túlterhelni a szöveget.

A közölt dokumentumok egy része hang- és videofelvétel egyesített szövege. Mivel az esetek többségében csak a hangfelvétel tartalmazta az ülés teljes anyagát, ezt tekintettük a közlés alapjának, de a videofelvétel ilyenkor is hozzájárult igen fontos szövegrészek pontos rekonstruálásához, kiegészítéséhez, a hozzászólók személyének azonosításához.

A Nemzeti Kerekasztal tárgyalások szó szerinti jegyzőkönyveit hivatásos parlamenti gyorsírók készítették, így azok igen pontosak. A gyorsírók csaknem valamennyien ragaszkodtak az elhangzott szavak lehető legpontosabb rögzítéséhez, nem csupán a tartalmi hűséghez. Ennek ellenére mindazokon az üléseken, ahol videofelvételek is készültek, ezek szövegét egybevetettük a jegyzőkönyvekkel, és ahol lényeges tartalmi eltérést, illetve tévesztést, értelemzavaró elírást találtunk, ott a forrásközlés szabályainak megfelelő formában jelezve elvégeztük a javítást.

Az írott dokumentumokhoz hasonlóan a hanganyagból rekonstruált szöveg esetében is a forrásközlés általános normáit követtük a szöveggondozás során. A szöveget módosító vagy kiegészítő javításokat, illetve pótlásokat szögletes zárójelben helyzetük el. Ugyanezt tettük a hiányzó keresztnevekkel vagy utónevekkel, mindazon helyeken, ahol hiányos formában és

először fordult elő valakinek a neve, illetve a szöveg pontos értése a kiegészítést megkívánta. Az írott dokumentumok eredeti formáját igyekeztünk minél hűségesebben követni. Több esetben előfordult, hogy üléseken felolvastak teljes dokumentumokat. Amennyiben ezek eredeti példánya rendelkezésünkre állt, összevetettük az elhangzottakkal, s a közlés során az eredeti irat formai sajátosságait próbáltuk minél teljesebben érvényesíteni.

A jegyzetelés elvei

A jegyzeteket az egyes dokumentumok végén helyeztük el. A jegyzetek egy részének használata elengedhetetlen a dokumentumokban foglaltak megértéséhez, más jegyzetek segítik az eligazodást a dokumentumok összefüggései, valamint a korszak eseményei között. A források tartalmi feldolgozása során a következő típusú jegyzeteket alkalmaztuk:

1.) Számos dokumentumot vagy azok legfontosabb részleteit jegyzetben adjuk közre. Minden esetben ilyen formában közöljük az egyes ülésekhez beterjesztett (és ott fel nem olvasott) javaslatokat, tervezeteket, leveleket. Ugyancsak a jegyzetek között található meg az adott ülésen megtárgyalt vagy lényeges összefüggésben említett iratok, illetve azok érintett részletei – elsősorban a még sohasem publikált forrásoknál. Az elhangzottak megértését, a körülmények alaposabb megismerését szolgálja az albizottságok jegyzőkönyveiben foglalt idézése. Cikkekből, sajtótájékoztatón elhangzottakból hosszabb-rövidebb részleteket közlünk a jegyzetekben, elsősorban akkor, ha ezeket gyakran vagy lényeges összefüggésben említik, illetve fontos hatással jártak a politikai folyamatok alakulására. Több helyen idézünk az MSZMP dokumentumaiból, hiszen ezek révén az események háttere világosabbá válik.

2.) A jegyzetapparátus jelentős részét teszik ki azok az hivatkozások, utalások, amelyek arra szolgálnak, hogy feltárják a dokumentumok (illetve a bennük foglalt információk) közötti összefüggéseket. Ezek nélkül szinte áttekinthetetlenek volnának a terjedelmes kötetek. A más dokumentumokra való hivatkozás során a dokumentumok sorszáma (esetenként azok jegyzeteinek száma) utalunk. Vannak gyakorta hivatkozott jegyzethelyek, de ezeket az utalásokat minden egyes dokumentumnál újra és újra el kell végeznünk, hiszen a kiadvány használói között nyilván sokan lesznek, akik nem folyamatosan olvassák végig a köteteket.

3.) A rövid értelmező és tájékoztató jegyzetek készítése során az volt az elvünk, hogy az átlagos tájékozottságú olvasóknak se kelljen máshová fordulniuk a megértéshez szükséges

alapvető információkért. A rendszerváltás közelmúltbeli időszakát mint történelmi korszakot tekintettük, ezért igyekeztünk eltekinteni attól, hogy sokunk emlékezete még élénken őriz bizonyos eseményeket. Nem törekedtünk azonban arra, hogy a jegyzetekben a megidézett történéseket részletesen feltárjuk. Néhány esetben pontosító, illetve tévedéseket kiigazító jegyzetre is szükség volt.

4.) A tárgyalások során a résztvevők gyakran utaltak sajtóban (televízióban, rádióban) megjelent nyilatkozatokra, cikkekre, műsorokra. Minden esetben igyekeztünk felkutatni és közölni ezeknek a forrását, s ez a törekvés csak néhány alkalommal – homályos, pontatlan utalások esetén – nem volt sikeres.

5.) Szövegkritikai jegyzeteket a videofelvételek szövegeinél olyankor helyeztünk el, ha írott forrásból egészítettünk ki a felvételtől hiányzó részeket, illetve ha az üléseken felolvasott dokumentumok közlése során szükség volt összehasonlításra az eredeti irattal. Az eredeti írott jegyzőkönyveknél jegyzetben közöljük, ha az ugyanezen ülésekről készült videofelvételek alapján pontosítottuk a szöveget, vagy ha egyéb érdemi megjegyzésre volt szükség. Feltüntettük, hogy a végrehajtott pontosításokat és kiegészítéseket milyen módon különböztettük meg az eredeti szövegtől.

*

Előszavunkat azzal a reménnyel zárjuk, hogy forráskiadványunk négy kötete nélkülözhetetlen kézikönyv lesz a korszak kutatói számára, fontos segédanyaga lesz az oktatásnak, s haszonnal forgathatja minden, a korszak eseményei iránt érdeklődő olvasó. E rendhagyó forráskiadás talán módszertani szempontból is számot tarthat a szakemberek érdeklődésére. Egyúttal jelezzük, hogy tervezzük a kerekasztal-tárgyalások további dokumentumainak közreadását. Az Ellenzéki Kerekasztal nem szüntette be tevékenységét a háromoldalú megállapodás aláírása után, hanem egészen 1990. április 27-ig működött. Fontos, közlésre érdemes információkat tartalmaznak a munkabizottságok jegyzőkönyvei is. A teljessé váló kiadványsorozathoz terveink szerint részletes kronológiát is csatolunk, és egy külön kötetben a tárgyalásokról készült fotókat, valamint a résztvevők életrajzait is szeretnénk megjelentetni.

Budapest, 1999. február.

Bozóki András és Ripp Zoltán

Jegyzetek

- ⁱ A demokrácia e minimális procedurális követelményeit Dahl fogalmazta meg. Lásd: Robert A. Dahl: *Dilemmas of Pluralist Democracy*. New Haven, Yale University Press, 1982. 11.o. ; Ennek alkalmazását Közép- és Kelet-Európa vonatkozásában lásd Mary Kaldor & Ivan Vejvoda (szerk.): *Democratization in Central and Eastern Europe*. London, Pinter, 1999. A rendszerváltásnak a gazdasági rendszerre való kiterjesztő értelmezéséről lásd Kornai János: Mit jelent és mit nem jelent a rendszerváltás. *Kritika*, 1997. augusztus, 2-7.o.
- ⁱⁱ Az új demokráciák megszilárdulásának elméleti és gyakorlati problémáiról lásd például J.Samuel Valenzuela: Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions. In: Scott Mainwaring et al. (szerk.): *Issues in Democratic Consolidation*. Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1992. 57-104.o.; Guillermo O'Donnell: Delegation Democracy. *Journal of Democracy*, 5.évf. 1.sz. 1994. 55-69.o.; Larry Diamond: Is the Third Wave Over? *Journal of Democracy*, 7. évf. 3.sz. 1996. 20-37.o.
- ⁱⁱⁱ Haraszti Miklós, Kis János, Kőszeg Ferenc, Solt Ottilia: *Társadalmi Szerződés*. A *Beszélő* különszáma. 1987. Újraközölve: Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, 3.kötet, Budapest: AB-Beszélő, 1992. 755-791. A program születésének körülményeiről lásd Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék. Monográfia*. Budapest, T-Twins, 1995. 375-395.o.
- ^{iv} Antal László, Bokros Lajos, Csillag István, Lengyel László, Matolcsy György: *Fordulat és reform*. A *Medvetánc* 1987. 2. számának melléklete. A reformközgazdászokról lásd: Antal László et al.: *Lámpások az alagútban*. Budapest: Pénzügykutató Rt., Perfekt Rt. 1998.
- ^v A lakiteleki találkozóról lásd: Agócs Sándor & Medvigy Endre (szerk.): *Lakitelek, 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Budapest, Antológia-Püski, 1991.
- ^{vi} Schöpflin György, Tőkés Rudolf & Völgyes Iván: Az apparátus lázadása és válság Magyarországon. *Mozgó Világ*, 16. évf. 6.sz. 1989 június.
- ^{vii} E fogalmat használja Magyarországról szóló elemzésében Juan J. Linz & Alfred Stepan: *Problems of Democratic Transitions and Consolidations: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. 296-316.o.
- ^{viii} A magyar rendszerváltásról lásd: Bozóki András: *Konfrontáció és konszenzus: a demokratizálás stratégiái*. Szombathely, Savaria University Press, 1995.; Bruszt László: *A centralizáció csapdéja*. Szombathely, Savaria University Press, 1995.; Terry Cox & Andy Furlong (szerk.): *Hungary: The Politics of Transition*. London, Frank Cass, 1995.; Leslie Holmes: *Post-Communism*. Cambridge, Polity Press, 1997.; Király Béla & Bozóki András (szerk.): *Lawful Revolution in Hungary, 1989-94*. Boulder, Social Science Monographs, 1995.; Juan Linz & Alfred Stepan idézett mű; Adam B. Seligman (szerk.): *The Transition from State Socialism in Eastern Europe: The Case of Hungary*. Greenwich CT., JAI Press, 1994.; David Stark & Bruszt László: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property Relations in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.; Szalai Erzsébet: *Útelágazás: hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest, Pesti Szalon, 1994.; Szoboszlai György (szerk.): *Democracy and Political Transformation: Theories and East Central European Realities*. Budapest, HPSA, 1991.; Szoboszlai György (szerk.): *Flying Blind: Emerging Democracies in East Central Europe*. Budapest: HPSA, 1992.; Tordai Csaba: A Társadalmi Szerződéstől az Alkotmánybíróság határozatáig: kísérletek az államfői tisztség jogi meghatározására. *Politikatudományi Szemle*, 7. évf. 4.sz. 1998. 61-85.o.; Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomutódlás, 1957-1990*. Budapest, Kossuth, 1998.
- ^{ix} Faragó Béla: Gondolatok a magyarországi alkotmányozás folyamatáról. *Századvég*, 1990. 1.sz. 213-225.o.; Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, KJK, 1989.; Kornai János: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. Budapest, HVG Rt., 1989.; Kurtán Sándor (szerk.): *Vor der Wende. Politisches System, Gesellschaft und Reformen im Ungarn der achtziger Jahre*. Wien-Köln-Graz, Böhlau, 1993.; Lengyel László: *Végkifejlet*. Budapest, KJK, 1989.; Szalai Erzsébet: *Gazdaság és hatalom*. Budapest, Aula, 1990.; Szelényi Iván:

A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai. Budapest, MTA PTI, 1992.; Tőkés Rudolf: *A posztkommunizmusból a demokráciába.* Bonn: Konrad Adenauer Stiftung, 1990.

^x Molnár Éva, Nagy Zoltán & Vladár Tamás (szerk.): *Földindulás Kelet-Európában, 1988-1990.* 2 kötet. Budapest, MTI Sajtóadatbank, 1990.; Pándi Lajos: *A kelet-európai diktatúrák bukása. Kronológia, dokumentumok.* Szeged, JATE, 1991.

^{xi} Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985-1991.* Budapest, Kossuth, 1992.; Bozóki András (szerk.): *Tiszta lappal. A Fidesz a magyar politikában, 1988-1991.* Budapest, Fidesz, 1992.; Laki Mihály: *Economic Programs of the Ex-Opposition Parties in Hungary.* *EEPS*, 5.évf. 1.sz. 73-91.o.; Lázár István (szerk.): *Új Márciusi Front, 1988.* Budapest, Múzsák, 1989.; MDF program, *Hitel*, 1.évf. 1.sz.; S.Kosztovics Anna et al. (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei.* 2 kötet. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993.; *A rendszerváltás programja.* Budapest: SZDSZ, 1989.; Szoboszlai György (szerk.): *Váltók és utak.* Budapest, MPT, 1990.

^{xii} Csak ízelítő a hatalmas listából: Ács Zoltán: *Kizárt a párt.* Budapest, Primo, é.n.; Antal László et al.: *Lámpások az alagútban.* Budapest: Pénzügykutató Rt. 1998.; Bálint B. András: *Győzelemre születünk. Kónya Imre az Ellenzéki Kerekasztalról.* Budapest, Progresszió, 1990.; Beke Kata: *Jézusmária, győztünk!* Budapest, Belvárosi, 1993.; Bihari Mihály: *Demokratikus út a szabadsághoz.* Budapest, Gondolat, 1990.; Bíró Zoltán: *Elhervadt forradalom.* Budapest, Püski, 1993.; Bossányi Katalin: *Szólampróba. Beszélgetések az alternatív mozgalmakról.* Budapest, Láng, 1989.; Bodzabán István & Szalay Antal (szerk.): *A puha diktatúrától a kemény demokráciáig.* Budapest, Pelikán, 1994.; Bozóki András, Csapody Tamás, Csizmadia Ervin & Sükösd Miklós (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* Budapest, T-Twins, 1991.; Debreczeni József: *A miniszterelnök.* Budapest, Osiris, 1998.; Kasza László: *Metamorphosis Hungariae, 1989-94.* Budapest, Századvég, 1994.; Kimmel Emil: *Végjáték a Fehér Házban.* Budapest, Téka, 1990.; Krasznai Zoltán: *A birodalom romjain.* Budapest, Új Mandátum, 1996.; Krausz Tamás: *Megélt rendszerváltás.* Budapest, Cégér, 1994.; Kulcsár Kálmán: *Két világ között.* Budapest, Akadémiai, 1994.; Kurtán Sándor, Sándor Péter & Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve.* 2 kötet. Budapest, DKMKA, 1998.; Lengyel László: *Micsoda év!* Budapest, Szépirodalmi, 1991.; Lengyel László: *A rendszerváltó elit tündöklése és bukása.* Budapest, Helikon, 1996.; Pozsgay Imre: *1989. Politikuspálya a pártállamban és a rendszerváltásban.* Budapest, Püski, 1993.; Révész Sándor: *Antall József távolról.* Budapest, Láng, 1995.; Richter Anna: *Ellenzéki Kerekasztal.* Budapest, Ötlet Kft. 1990.; Tamás Gáspár Miklós: *Másvilág.* Budapest, Új Mandátum, 1994.; Vajda Mihály: *A történelem vége? Közép-Európa 1989.* Budapest, Századvég, 1992.; Vigh Károly: *Az Ellenzéki Kerekasztaltól a Nemzeti Kerekasztalig.* in: Kurtán Sándor et al. idézett mű, 1990. 231-236.o.

^{xiii} Enyedi Zsolt: *Politika a kereszt jegyében.* Budapest, Osiris, 1999.; Ripp Zoltán: *Szabad Demokraták: Történeti vázlat a Szabad Demokraták Szövetségének politikájáról, 1988-1994.* Budapest, Napvilág, 1995.; Wéber Attila: *A Fidesz-jelenség.* Budapest, Napvilág, 1996.

^{xiv} Ágh Attila: *Emerging Democracies in East Central Europe and the Balkans.* Cheltenham: Edward Elgar, 1998.; Kéri László: *Tíz év próbaidő: a magyar átmenet politikai szociológiája.* Budapest, Helikon, 1998.; Körösenyi András: *A magyar politikai rendszer.* Budapest, Osiris, 1998.; Kukorelli István: *Az alkotmányozás évtizede.* Budapest, Korona, 1995.; Pokol Béla: *A magyar parlamentarizmus.* Budapest, Cserépfalvi, 1994.

^{xv} V.ö. Adam Michnik: *Letters from Prison and Other Essays.* Berkeley: University of California Press, 1987. 124-148.o.; A spanyol átmenet irodalmából lásd például José María Maravall & Julián Santamaria: *Political Change in Spain and the Prospects for Democracy.* in Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter & Laurence Whitehead (szerk.): *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1986. 71-108.o.; Simon János: *A demokratikus átmenet Spanyolországban.* Budapest, V.ú.k., 1996.; Szilágyi István: *Demokratikus átmenet és konszolidáció Spanyolországban.* Budapest, Napvilág, 1996.

^{xvi} Roger East & Jolyon Pontin: *Revolution and Change in Central and Eastern Europe.* London, Pinter, 1997.; Wiktor Osyatynski: *The Roundtable Talks in Poland.* in Jon Elster (szerk.): *Roundtable Talks and the Breakdown of Communism.* Chicago: University of Chicago Press, 1996. 21-68.o.; Andrzej Paczkowski: *Fél évszázad Lengyelország történetéből, 1939-1989.* Budapest, 56-os Intézet, 1997.

^{xvii} Erről lásd például Krzysztof Jasiewicz: *Polish Elections, 1989-1991: Beyond the "Pospolite Ruszenie"* in Peter Volten (szerk.): *Bound to Change.* New York: Institute for East-West Studies, 1992. 192-211.o.; Voytek Zubek: *Walesa's Leadership and Poland's Transition.* *Problems of Communism*, 45.évf. 1.sz. 1991. 69-83.o.

^{xviii} Például az angol nyelven megjelent elemzések is lényegesen többször használják a *National Roundtable* mint a *trilateral talks* kifejezést. V.ö. Tőkés Rudolf: *Hungary's Negotiated Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.; Sajó András: The Roundtable Talks in Hungary. in Jon Elster (szerk.): *Roundtable Talks and the Breakdown of Communism*. Chicago: University of Chicago Press, 1996. 69-98.o.

^{xix} Alkalomadtán előfordultak olyan szokatlan kifejezések is, mint a "kerekasztal-konferencia", vagy a maga nemében páratlan "háromoldalú kerekasztal".

^{xx} A totalitárius rendszerek jellemzőiről lásd Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa, 1992.; Carl Friedrich & Zbigniew Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York, Praeger 1956.

^{xxi} A Kádár-korszak "uralkodó eszméiről" lásd például Szabó Miklós: A legitimáció történeti alakváltozásai. In ugyanő: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896-1986*. Budapest, Medvetánc könyvek, 1989. 275-306.o.; A korai Kádár-korszak ideológiájáról lásd Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány*. Budapest, Magvető, 1998.

^{xxii} Erről lásd bővebben Erdei Ferenc, Németh László, Bibó István, Szűcs Jenő, Hankiss Elemér, Szelényi Iván, Ránki György, Berend T. Iván, Szabó Miklós, Antal László, Kulcsár Kálmán, Gábor R. István, Lengyel László és mások elemzéseit.

^{xxiii} Lásd erről Samuel P. Huntington: *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press, 1991.; Larry Diamond (szerk.): *The Democratic Revolution: Struggles for Freedom and Pluralism in the Developing World*. New York: Freedom House, 1992.; David Potter et al.: *Democratization*. Cambridge: Polity Press, 1997.

^{xxiv} Az ellenzéki pártok nem fogadták el az Új Márciusi Front 1989 januári javaslatát egy alkotmányozó nemzetgyűlés funkcióját betöltő "nemzeti bizottság" felállítására, hogy elkerüljék azt a típusú kerekasztal-tárgyalást, amelyben elmosódnak a frontvonalak. Nem kívánták elrejtetni a különbséget a hatalommal rendelkező és nem rendelkező erők között.

^{xxv} Az értelmiség szerepéről a demokratikus átmenetben lásd Konrád György & Szelényi Iván: Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*, 1.évf. 1.sz. 1992. 9-28.o.; Bozóki András (szerk.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest, Central European University Press, 1999.

^{xxvi} A tüntetésről írt legjobb elemzést lásd: Hofer Tamás: Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1.évf. 1.sz. 1992. 29-51.o.; A rendszerváltás "mozgalmi szférájáról" lásd Alan Renwick: *The Role of Non-Elites in Democratic Transition: The Case of Hungary*. M.A. tézis, Budapest, Közép-Európai Egyetem, 1997.; Szabó Máté: Political Protest in Hungary. in. Samo Koprivnik et al. (szerk.): *Conflict and Consensus: Pluralism and Corporatism in New and Old Democracies*. Ljubljana, SPS, 1997. 55-76.o.

^{xxvii} A felhívást Kónya Imre fogalmazta meg a március 15-i tüntetés után. Az FJF kezdeményezéséről értesülve az SZDSZ Kis János javaslatára visszavonta saját, hasonló nyilatkozatát, mert úgy ítélte meg, hogy egy szakmai jellegű szervezet felhívását nagyobb eséllyel fogadja el valamennyi ellenzéki szereplő.

^{xxviii} Erre szolgáltak a nagy számú kétharmados törvények, valamint az, hogy az új parlamenti többség 1990-ben egy ellenzéki párt tagját (Göncz Árpádot) választotta meg köztársasági elnöknek. Ugyancsak ebbe az irányba -- a kormány\ellenzék törésvonalat átlépő megegyezés irányába -- mutatott a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézményének alkotmányos meghonosítása, amelynek alapján a kormányfőt csak akkor lehet megbuktatni, ha a parlamenti többség egyúttal az új kormányfő személyében és programjában is képes megegyezni.

^{xxix} A tárgyalásos rendszerváltás így játékelméleti, valamint összehasonlító, "útfüggőségi" megközelítésből is érvényesen elemezhető. Lásd erről: Josep M. Colomer: Strategies and Outcomes in Eastern Europe. *Journal of Democracy*, 6.évf. 2.sz. 1995. 74-85.o.; Jon Elster (szerk.): *Roundtable Talks and the Breakdown of Communism*. Chicago, University of Chicago Press, 1996.; Adam Przeworski: *Democracy and the Market*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.; Adam Przeworski: The Games of Transition. in Scott Mainwaring et al. (szerk.): *Issues in Democratic Consolidation*. Notre Dame: University of Notre Dame Press,

1992. 105-152.o.; Ezekhez hasonló vizsgálatokat a magyar átmenetre vonatkozóan lásd: Györfványi Gábor: A rendszerváltozás játéka. *Politikatudományi Szemle*, 2.évf. 1.sz. 79-101.o.; Husz Dóra: Elit-játszmák: a posztkommunista elit kialakulása. Játékelméleti elemzés. *Politikatudományi Szemle*, 6.évf. 3.sz. 71-104.o.; Scott Keller: *The Games of Transition: A Model and Theoretical Analysis of Hungary*. M.A. tézis. Budapest, Közép-Európai Egyetem, 1995.; Kis János: Reform és forradalom közt. *Kritika*, 1997. június, 32-42.o. és július, 30-42.o.; David Stark & Bruszt László: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property Relations in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.; Urbán László: The Hungarian Transition from a Public Choice Perspective. In Bozóki András, Körösi András & George Schöpflin (szerk.): *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*. London, Pinter, 1992. 88-95.o.

xxx Ezek a zártkörű előkészítő megbeszéléseken az MSZMP-t Forgács Imre, György István és Tóth András, az Ellenzéki Kerekasztalt pedig Sólyom László és Tölgyessy Péter képviselte.

xxxi A Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) korábbi formájában 1989 április végén szűnt meg; a Demisz ennek utódszervezete lett.

xxxii A harmadik oldalon ülők politikailag heterogének voltak és -- a tárgyalások alapdokumentuma szerint -- korlátozták magukat annyiban, hogy kijelentették: a másik két fél egyetértése esetén nem gördítenek akadályokat a megállapodás elé. Úgy döntöttek, hogy gazdasági kérdésekben a SZOT, politikai kérdésekben pedig a HNF véleményét tekintik a maguk számára irányadónak s általában ezen szervezetek képviselőjét fogadják el szóvivőjüként.

xxxiii Ezt a vádat különösen a Krassó György vezette Magyar Október Párt hangoztatta. Lásd például: Krassó György: Statárium és happening. (Bozóki András interjúja.) *Mozgó Világ*, 16.évf. 1.sz. 1990. 63-76.o.

xxxiv Tehát olyan párt is legálisan indulhat a választásokon, amely nem fogadja el a szocializmust, vagy éppen szemben áll vele.

xxxv 1989 június 24-től átalakult az MSZMP vezetése, Grósz Károly pártfőtitkár helyébe egy négyfős vezetés lépett, amelynek tagjai Nyers Rezső, Grósz Károly, Németh Miklós és Pozsgay Imre lettek. A Politikai Bizottságot átalakították és kibővítették, a testület ettől kezdve Politikai Intéző Bizottság elnevezéssel működött tovább.

xxxvi 1989 június 16-án több mint kétszáz ezer ember jelenlétében vettek búcsút a Hősök terén Nagy Imrétől és mártírtársaitól. Ez az esemény -- amelyen Vásárhelyi Miklós, Mécs Imre, Rác Sándor, Mécs Imre és Orbán Viktor mondott beszédet -- később a rendszerváltás szimbóluma lett. Július 6-án megtörtént Nagy Imréék jogi rehabilitálása is: a Legfelsőbb Bíróság utólag felmentette a kivégzett egykori vezetőket. Július végén és augusztus elején az akkor legnépszerűbb ellenzéki párt, az MDF jelöltjei -- összellenzéki támogatással -- fontos győzelmet arattak az időközi választásokon.

xxxvii 1989 júliusában George Bush amerikai elnök látogatott Budapestre, majd Nyers Rezső és Grósz Károly kereste föl Moszkvában Mihail Gorbacsov szovjet elnököt. Ekkoriban a keményvonalas kommunista vezetők még szilárdan kezükben tartották a hatalmat Csehszlovákiában, Romániában, Bulgáriában és az NDK-ban.

xxxviii Az újabb forradalomelméletekről lásd John Foran (szerk.): *Theorizing Revolutions*. London, Routledge, 1997.; Az "átépítés" kifejezést lásd Fischer András & Levendel Ádám (szerk.): *Átépítés alatt*. Budapest, Századvég--Szonda Ipsos, 1992.; A rendszerváltás önkorlátozó jellegéhez lásd Arató András: Rendszerváltozás, közjogi szerkezet és alkotmányozás. *Mozgó Világ*, 20.évf. 10.sz. 1994. 23-30.o.

xxxix Jon Elster: Constitution-making in Eastern Europe: Rebuilding the Boat in the Open Sea. in Joachim J. Hesse (szerk.): *Administrative Transformation in Central and Eastern Europe*. Oxford, Blackwell, 1993. 169-217.o.

xl Fehér Ferenc & Heller Ágnes: *Kelet-Európa "dicsőséges forradalmai"*. Budapest, T-Twins, 1992.; Az elitelméleti irodalom az "elite settlement" kifejezést használja ezekre az esetekre, ami alatt azt érti, hogy a megosztott elit hajlandó a rendszer kereteinek gyors újratárgyalására, vér nélküli, radikális "átrendezésére". V.ö. Michael G. Burton & John Higley: Elite Settlements. *American Sociological Review*, 52.évf. 1987. 295-307.o.; John Higley, Jan Pakulski & Włodzimierz Wesolowski (szerk.): *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. Basingstoke, Macmillan, 1998.

^{xli} Ebben a Politikai Tanulmányok Intézete, személy szerint Földi Tamás játszott kezdeményező szerepet, de sokat tett érte Gyekiczki András is.

^{xlii} Lásd bővebben: Majtényi László: Az Ellenzéki Kerekasztal tanácskozásain készült videofelvételek nyilvánosságáról szóló adatvédelmi biztosi ajánlás. *Élet és Irodalom*, 1997. szeptember 5. 4-5.o.; Riba István: Filmszakadás. *Heti Világgazdaság*, 1997.szeptember 13. 95-98.o.

^{xliii} A kiadás közvetlen előzményei mellett érdemes kitérni a kötetsorozathoz csupán közvetve -- témája miatt -- kapcsolható tudományos kutatási előzményekre is. Itt kell megemlítenünk a Kiss József vezette Jelenkutató Alapítvány munkatársainak tevékenységét, akik a rendszerváltás óta szisztematikusan gyűjtik a tárgyalások és általában a politikai élet szereplőire vonatkozó adatokat. A korábbi vizsgálatok közül megemlítendőek Böröcz József, Bruszt László, Gászó Ferenc, Lengyel György, Róna-Tas Ákos, Szalai Erzsébet, Szelényi Iván, Tőkés Rudolf elítékutatásai, csakúgy mint a Közép-Európai Egyetem Politikatudományi Tanszékének 1996-97-ben Bozóki András által vezetett és Schay Krisztina által koordinált rendszerváltás-kutatása, amelynek keretében a kerekasztal-tárgyalások valamennyi elérhető egykori résztvevőjével készültek interjúk.